

Омарова Ә.Т.¹, Дүйсенова С.М.², Сұлтанова А.М.³

¹PhD, аға оқытушы, e-mail: omarova.aseм@mail.ru

²аға оқытушы, e-mail: sofia.duisenova@kaznu.kz

³аға оқытушы, e-mail: sultanova8012@gmail.com

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

**ХАЛЫҚТЫҢ ТӨТЕНШЕ ЖАҒДАЙЛАРДАҒЫ
ӘЛЕУМЕТТІК ҚОРҒАНСЫЗДЫҒЫ**

XXI ғасыр – жаһандық сананың қалыптасуын бейнелейтін, индустрияландыру мен урбандану процестерінің қоғамға тигізетін терең әсерлерімен сипатталатын, күрделі әлеуметтік-тарихи өзгерістерге толы уақыттық кезең. Әлеуметтік дағдарыстар, табиғи және антропогендік сипаттағы төтенше жағдайлар санының күрт өсуі және олардың әкелетін әлеуметтік зардаптарының көлемінің ұлғаюы зерттеуші ғалымдарды алаңдатып отыр. Бұқаралық ақпарат құралдары күннен-күнге жиі жарылыстар, өрттер, авиациялық, теңіз және мұхит кемелерінің апаттары, су тасқындары, эпидемиялар, көтерілістер, азаматтық соғыстар және басқа алуан түрлі төтенше жағдайлар жайлы ақпараттар таратады. Аталған оқиғалар дүние жүзі халқының терең материалдық және моральдық күйзелістерімен, әлеуметтік-экономикалық, рухани-мәдени құлдырауымен қатар келуде. Мұндай күйзелістер қақтығыстар мен тәуекел жағдайлардың қалыптасуына тікелей әсер етеді, осы жағдайларда адамдар қорғансыздығын зерттеу өте маңызды болып табылады. Қорғансыздық – бұл экологиялық және әлеуметтік өзгерістерге байланысты күйзелістердің әсерінен қолайсыз әсерлерді қабылдауға бейімділік жағдайы. Қорғансыздық адамдардың тіршілігіне төнетін шынайы қауіп пен халықтың және қоғамның олармен күресу қабілеттілігі арасындағы арақатынасты білдіреді. Бұл мақалада адамзаттың әртүрлі қоршаған орта, технологиялық өзгерістерінің салдарынан қорғансыздығы талданады, оның көптеген әлеуметтік және экономикалық жағдайларға тікелей және жанама байланысы, мысалы, кедейлік және әлеуметтік теңсіздік, табиғи ресурстарға қолжетімділік деңгейі сияқты жағдайлар адамдардың мүмкіндіктеріне әсері сипатталады. Автор төтенше жағдайларды басынан өткерген тұрғындарға жүргізген әлеуметтанулық сауалнама негізінде еліміздегі халықтың әртүрлі қауіп-қатерлерден дәл қазіргі уақыттағы қорғалғандық сезімінің деңгейін бағалап көрсетті. Мақаланың ғылыми және тәжірибелік маңыздылығы оның негізгі ойлары мен тұжырымдары халықты әлеуметтік қорғау іс-шараларын, халықтың қорғансыздығын, апатты жағдайларға дайындығын, бейімделушілік қабілетін жақсарту үшін қолдануға болатындығымен анықталады. Жұмыстың материалдарын табиғатты қорғау және халықтың денсаулығын сақтау экология, әлеуметтік қауіпсіздік, экология әлеуметтануы саласында әртүрлі іс-шараларды жасауға үлес қоса алады.

Түйін сөз: қорғансыздық, апат, төтенше жағдай, қауіп, бейімделу.

Omarova A.T.¹, Duisenova S.M.², Sultanova A.M.³

¹PhD, senior lecturer, e-mail: omarova.aseм@mail.ru

²senior lecturer, e-mail: sofia.duisenova@kaznu.kz

³senior lecturer, e-mail: sultanova8012@gmail.com

al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

Social vulnerability of the population in emergency situations

XXI century is a period of complex socio-historical changes, which is characterized by a deepening influence of the process of industrialization and urbanization on society and the formation of global consciousness. Scientists and researchers are concerned about the sharp increase in social cataclysms, natural and man-made disasters of an extraordinary nature, and the increase in their negative social consequences. Every day, the media increasingly convey different emergency nature of the information,

such as explosions, fires, plane crashes, disasters at sea and ocean ships, floods, epidemics, riots, civil wars, and others. Such crises have a direct impact on the formation of collision and risk situations, in such cases, researching the vulnerability of people is very important. Vulnerability is the state of adaptation to the adoption of adverse effects from the impact of crises in relation to environmental and social changes. Vulnerability means the link between the real danger to life of the population and the ability of society to fight against them. This article will analyze the vulnerability of mankind due to various environmental consequences, technological changes, as well as its direct and indirect influence on many social and economic conditions. For example, the impact of cases like poverty and social inequality, the level of access to natural resources on people's opportunities will be described. Based on a sociological survey that was conducted with residents who experienced emergency situations, the author gives an assessment of the level of feeling of protection of the population of the country from various dangers at the moment. The scientific and practical importance of the article is that its main ideas and conclusions are determined by their ability to use for improving social protection measures of the population, the vulnerability of the population, their preparation for emergencies, and the habit of adaptation. The materials of the work can contribute to organizations of different activities in the field of nature protection and public health protection, ecology, social security, environmental sociology.

Key words: vulnerability, disaster, emergency situation, danger, adaptation.

Омарова А.¹, Дуйсенова С.², Султанова А.³

¹PhD, e-mail: omarova.asem@mail.ru

²старший преподаватель, e-mail: sofia.duisenova@kaznu.kz

³старший преподаватель, e-mail: sultanova8012@gmail.com

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Социальная уязвимость населения при чрезвычайных ситуациях

XXI век – период сложных социально-исторических перемен, который характеризуется углублением влияния процесса индустриализации и урбанизации на общество и формированием глобального сознания. Ученые-исследователи обеспокоены резким ростом социальных катаклизмов, природных и техногенных катастроф чрезвычайного характера, возрастанием их негативных социальных последствий. Каждый день по СМИ все больше передают различную информацию чрезвычайного характера, такие как взрывы, пожары, авиакатастрофы, бедствия в морских и океанских кораблях, наводнения, эпидемии, массовые беспорядки, гражданские войны и другие. Эти события идут наравне с финансовыми и моральными трудностями, а также описывают глубинные социально-экономические и духовно-культурные кризисы мирового населения и их состояния в целом. Кризисные события такого рода непосредственно влияют на формирование столкновений и рискованных ситуаций, в таких случаях исследование уязвимости людей является очень важным. Уязвимость – это склонность к принятию неблагоприятного влияния из-за воздействия кризисов, связанных с экологическими и социальными переменами. Уязвимость отражает взаимоотношение между реальной опасностью, которая грозит существованию человечества, и способностью общества и жителей бороться с ней. В этой статье будет рассмотрена уязвимость человечества вследствие различных изменений окружающей среды и технологий, ее прямое и косвенное влияние на социальные и экономические ситуации, к примеру, будет описано влияние бедности, социального неравенства а также степени доступности природных ресурсов на возможности людей. На основе проведенного социологического опроса с жителями, пережившими чрезвычайные ситуации, автор оценил уровень чувства защищенности населения от различных угроз. Научная и практическая важность статьи состоит в том, что ее основные идеи и заключения можно применять для улучшения навыков приспособления к чрезвычайным ситуациям, защищенности населения от них, создания мероприятий социальной защиты, для готовности людей к бедственным ситуациям. Материалы работы могут внести значительную лепту в организацию различных мероприятий в сфере охраны природы, здоровья населения, экологии, социальной безопасности и социологии экологии.

Ключевые слова: уязвимость, бедствие, чрезвычайная ситуация, риск, адаптация.

Кіріспе

Зерттеліп отырған мәселенің өзектілігі қоғамның дамуы күрделенген сайын оның табиғи ортаға тигізетін әсерлері де өзгерістермен анықталады. Қоғам мен табиғи орта арасындағы

қарым-қатынаста үйлесімділіктің жойылуы табиғи ландшафттардың, ортаның тұрақтылығының сақталынуына кері әсерін тигізуде. Ландшафттардың тұрақтылығы – қоршаған ортаның өзгеруі жағдайында оның өз құрылымы мен қалыптасу сипатын сақтау қабілеті. Табиғи

ландшафттардың тұрақтылығы табиғи және антропогендік апаттардың әсерімен бұзылуы мүмкін. Топырақтың, судың, ауа құрамының өзгеруі, климаттық, кеңістіктік, т.б. өзгерістер адамдардың өмір сүру ортасына қауіп төндіретін төтенше жағдайлардың қалыптасуына әкеліп соғуда. Табиғи катаклизмалар теңдей деңгейде дамыған және кедей елдерді де қамтиды. Ол өз кезегінде экономикалық өсуге және нарық жұмысын бұзуға тежеу салады. Бірақ төтенше жағдайдан кейінгі болатын жағдай біздің қай жерде және қалай тұратынымызбен тікелей байланысты. Біздің еліміз, біздің қауымдастық және біздің үй шаруашылығымыз қаншалықты қорғалмаған әлсіз болса, апаттарға дайындық аз болса, соншалықты бізге келетін шығын жоғары болады.

Соңғы жылдардағы әлем бойынша стихиялы апаттардың әкелген шығыны 3,8 трлн. долларды құраған. Олар 87% апаттарды (18200 оқиға), 74% шығынды (2,8 трлн. АҚШ доллар) және 61% құрбандар (жалпы 1,4 млн. адам) болғаны туралы ақпараттар бар (Munich Re 2013). Төтенше апатты жағдайлардан келетін қауіпті анықтайтын маңызды фактор болып даму моделі, жекелей алғанда, қауіп жоғары аймақтарда тұратын халық санының өсуі, қоршаған орта жағдайының нашарлау, климаттық өзгерістер табылады (IPCC 2012). Сондықтан да апатты жағдайлардағы қорғансыздықты жан-жақты қарастыру маңызды мәселелердің қатарында.

Қорғансыздық адамдардың тіршілігіне төнетін шынайы қауіп пен халықтың және қоғамның олармен күресу қабілеттілігі арасындағы арақатынасты білдіреді. Ондай қауіптер табиғи және әлеуметтік процестердің нәтижесінде пайда болуы мүмкін. Сондықтанда адамның қорғансыздығы оны қоршаған ортасымен байланысты көптеген мәселелермен анықталады. Ешқандай адам қауіпті табиғи құбылыстардан толық қорғалмағандықтан, бұл мәселе бай мен кедейге де, қала мен ауыл, солтүстік пен оңтүстік халқына да қатысты және елдердің тұрақты даму процесін бұзуы мүмкін. Қорғансыздықты азайту үшін потенциалды қауіпті құбылыс пен оның адам үшін салдары арасындағы себеп-салдарлы тізбегін анықтау қажет.

Негізгі бөлім

Қауіп су тасқыны, сел, құрғақшылық, өрт, лай көшкіні, жанартау атқылауы, жер сілкінісі сияқты экстремалды құбылыстарды енгізетін табиғи апаттардан төнеді. Антропогенді әрекет бұл

тізімге жарылыс, химиялық және радиоактивті ластану және басқа да технологиялық апаттарды қосты. Қауіп өзіне, бір жағынан, кенеттен немесе біртіндеп дамыған және болжанған сипатта туындайтын қандай да бір масштабты, географиялық ортаны қамтитын кез келген құбылыстың ықтималдылығын, екінші жағынан, осы құбылыстардың тереңдігін үйлестіреді (Abdikeroova G.O.; Omarova A.T. 2014). Әлем халқының санының өсуі және қоныстану территориясының кеңеюіне байланысты төтенше жағдайлар үлкен шығын әкелуде, адамдар өмірін қиып, жаппай қоныс аударуына себеп болуда. Сонымен бірге, адамның шаруашылық іс-әрекетімен байланысты қоршаған ортаның өзгерісі экожүйенің әртүрлі әсерлердің салдарын жеңілдету қабілетінен айырды.

Төтенше жағдайларда және климаттық өзгерістерде әлеуметтік-экологиялық жүйенің тұрақтылығы мен «әлеуметтік қорғансыздық» мәселесін қарастыратын қазіргі шетелдік зерттеушілер Ф. Миллер, Х. Осбахр, Е. Войд, Ф. Томалла, С. Зиервогель (Miller 2010), Дж. Хинкел (Hinkel 2011), Н. Адгер (Adger 2006), Ж. Биркман (Birkmann 2007), Ф. Антуи-Агией, А. Дожилл, Е. Фразер, Л. Стринжер (Antwi-Agyei 2013) т.б. еңбектері мәнді болып табылады.

Қорғансыздықтың көптеген анықтамасы мен әртүрлі концептуалды жүйесі бар (Pelling 2003). Қорғансыздық көп шамалы, атап айтқанда, физикалық, әлеуметтік, экономикалық, экологиялық, институционалды және адамдық факторлар қорғансыздықты анықтайды. Ол уақыт ағымына қарай динамикалы, масштабқа байланысты бағынышты және әрбір объект үшін нақты болып табылады (Bankoff et al., 2013). Бұл контексте физикалық ортаның физикалық қорғансыздығын, әлеуметтік қорғансыздық адамдардың басынан өткергенімен, сонымен бірге әлеуметтік, экономикалық және саяси жүйемен және адамдар қорғансыздығы физикалық және әлеуметтік қорғансыздық үйлесімділігі ретінде анықталады (Vilagrán de León, 2006). Кей жағдайда қорғансыздық тұрақтылықтың кері жағы ретінде сипатталады, тұрақтылықты жоғалту қорғансыздыққа, өзгеріске әкеледі (Carpenter 2001). Қорғансыздығы жоғары жүйе болып климаттың болып жатқан өзгерістеріне өте сезімтал жүйе табылады, ал оның кері әсерге қарсы тұра алатын қабілеттілігі шектеулі болады. Уақыт ағымында қорғансыздық әлеуметтік-экономикалық өзгерістерде де, сонымен бірге қоршаған ортадағы өзгерістер нәтижесінде

ұлғаюы немесе азаюы мүмкін (Leichenko; O'Brien 2008).

Қазіргі кезеңде бізді қоршаған орта өзгеріп жатқандығы және қоғам осы өзгерістердің әсерін сезініп жатқандығы жалпыға белгілі. Адамның қоршаған орта өзгерісі әсерінен қорғалмағандығы үш әлеуметтік, экологиялық және экономикалық өлшеммен тікелей байланысты. Мұндай қорғалмағандықтың кең таралған оқиғасы болып кенеттен пайда болатын табиғи апаттарды айтуға болады. Егер халық пен жергілікті билік адекватты шаралар қолдана алмаса, табиғаттың стихиялық құбылыстары нағыз апатқа әкелуі мүмкін. Әлсіздіктің экологиялық факторлары өзгергіш және әр сипатты болып келеді, олар тек табиғи апатты ғана емес тұрақты дамудың барлық аспектісін қамтиды.

Соңғы 40 жылда 14 млн адам 131 ірі стихиялы апаттардан зардап шекті, ал олардан келген экономикалық шығын \$3,8 млрд-ты құрады. 2010 жылғы Гаитидағы жер сілкінісі (240 мың құрбан), Азиядағы ең үлкен су тасқыны (Пакистандағы елдің төрттен бір бөлігін су басуы), 2011 жылғы Бразилия мен Австралиядағы (13 млрд доллар шығын әкелді), 2011 жылдың 11 наурызындағы Жапониядағы алапат жер сілкінісі салдарынан «Фукусима-1» АЭС-тағы ірі масштабты апат, 26 мың адам өлімі мен хабарсыз кеткендері, 300 млрд доллар экономикалық шығын әкелді (Profirev 2011: 19).

Климаттың өзгеруі жоғары қауіпті аймақта өмір сүретін кедей жағдайдағы және халықтың маргинальға ұшыраған топтарына әсері жоғары болады. Ғалымдардың болжамдарына қарағанда 2030 жылдарға қарай қауіпке ұшырайтын қорғалмаған халықтың саны 325 млн адамды құрайды (Shepherd 2013).

Әрбір адам қандай да бір деңгейде қоршаған орта әсері салдарынан қорғалмаған болып келеді, әртүрлі адамдардың және әлеуметтік топтардың сыртқы орта өзгерістеріне бейімделу қабілеті өзгермелі. Ең қиыны болып әр кезде де қорғалмаған қабатқа халықтың кедей бөлігі (IPCC 2001) және аз қорғалған балалар, әйелдер, қарттар сияқты категориялары жатады.

Қоғамның қауіпті сыртқы әсерлерге қарсы тұру қабілеті кері әсер етуді азайту үшін қолданылатын табиғи және әлеуметтік жағдайлар мен ресурстар кешенімен анықталады (UETDR 2001). Бұл кешенге материалдық ресурстар және технологиялар, білім және ақпараттық қамтамасыз ету деңгейі, осындай мәселелерді шешу тәжірибесі, қажетті инфрақұрылым, ре-

сурстарға қолжетімділік, әкімшілік мүмкіндіктер енеді.

Адамның қоршаған орта өзгерістерінің салдарынан қорғансыздығы көптеген әлеуметтік және экономикалық жағдайларға тікелей және жанама байланысты болады, мысалы, кедейлік және әлеуметтік теңсіздік, табиғи ресурстарға қолжетімділік деңгейі сияқты жағдайлар адамдардың мүмкіндіктеріне әсер етеді.

Қоғамның қорғансыздығының негізгі себептерінің бірі болып қауіптердің алдын алу немесе жою мүмкіндіктерін шектейтін кедейшілік табылады. Осы аз қамтылған топ төтенше жағдайлардың, әскери жанжалдардың, табиғи ортаның ластануын, құрғақшылық пен шөлге айналуының әсерін өзіне сезінеді. Халықтың кедей бөлігінің қорғансыздығының жоғары болуы олардың өздерінің өмірін қорғау үшін ресурстарының шектеулігінен ғана емес, сонымен бірге, мәселенің психологиялық жағымен де байланысты (Osipov 1995: 483). БҰҰ эксперттері көрсеткендей, жылдық табыс деңгейі 3000 доллардан төмен адамдардың еңбек өнімділігіне ғана емес, қауіпті табиғи апаттардан қорғану жұмысы (өзінің тұрғын үйін жақсарту, жер аумағын қорғау т.б.) бойынша да ішкі мотивациясы өте төмен болып келеді. Көп жағдайда экономикалық және психологиялық мәселелер қорғанудың ұжымдық формасымен шешіледі, бірақ қауіпке ашық пассивті, сырттай қараушы, фаталистік қатынасты жиі байқатады. Ол төмен табысты адамдардың өмір сүру үшін күнделікті күреспен байланысты әлеуметтік қауіптермен салыстырғанда екінші орынға қойылатындығымен түсіндіруге болады.

Орта Азия да төтенше жағдайларға қатынасында қорғалмаған болып келеді. Табиғи апаттар елдің барлық территориясында орын алып отырады – бұл территорияның басым бөлігі таулы аймақ болғандықтан жер сілкінісі, лай көшкіні, су тасқыны, сел, құрғақшылық сияқты апатты жағдайлардың барлығы кездеседі.

2014 жылғы жедел деректер бойынша Қазақстан Республикасының аумағында 17779 табиғи және техногендік сипаттағы төтенше жағдайлар мен оқиғалар тіркелген және бұл 2013 жылдың осы кезеңімен салыстырып қарағанда 7,5%-ға өскен. 2014 жылы зардап шеккендер саны 4251 адам, оның ішінде қаза болғандар 1202 адамды құрады. Аса ауқымды табиғи апаттар болмағанның өзінде елімізде жыл сайын төтенше жағдайлардан келетін тікелей зиян Қазақстан Республикасы Төтенше жағдайлар комитетінің 2014 жылғы есебі бойынша 3,5-тен

4,5 миллиард теңге сомасы мөлшерінде есептеліп отыр. 2015 жылғы есеп бойынша елімізде 17678 төтенше жағдай орын алған, 2014 жылмен салыстырғанда 0,6%-ға азайса да, материалдық шығын 10%-ға өскен деп көрсетілген (Overview – analytical information 2016).

Қазіргі кезеңдегі территорияны рационалды қолданбаудан туындайтын табиғи және техногенді құбылыстардың салдары болып адамзаттың тіршілігіне қауіп төндіретін табиғи ортаның тоқырауы, климаттық өзгерістер табылады. Қазақстандағы өндірістің соңғы жылдары дамуы өндірілетін өнім көлемінің өсуінің, тұрақты, жағымды динамикасын көрсетеді. Сонымен бірге, өндірістің дамуы техногенді және табиғи сипаттағы төтенше жағдайлар қауіпі мен қатерлер көрсеткішінің жоғарылауына да әсер етуде.

Талқылау

Жиырмасыншы ғасырдың басынан бастап әлемде төтенше жағдайлар жиілеп кетті және оның салдарының көрсеткіші де жоғарылады. Әртүрлі зерттеулерде төтенше жағдайлар адамдардың қорғанысына, кедейшіліктің көбеюіне және әлеуметтік-экономикалық дамуға кері әсерін тигізетіні туралы фактілер келтіріледі.

Бұл тенденция Қазақстан Республикасында да байқалады, соған орай, төтенше жағдайлардың пайда болу қауіпін төмендету адамдардың қорғалғандығын қамтамасыз етудегі тұрақтылықты дамыту стратегиясының басты компоненттерінің бірі ретінде қарастырылуы керек.

Жоғарыда аталғандардың барлығы ірі масштабта апаттардың өсіп келе жатқандығын байқатады. Төтенше жағдайлармен туындайтын күнделікті әлеуметтік-экономикалық мәселелерді алатын болсақ, олар У. Бектің көзқарасы бойынша қазіргі қоғамды «қатерлер қоғамына» айналдырады (Beck 2015). Бірақ У. Бек негізгі қатерде техногенді сипаттағы қауіптерде көрсе, қазіргі әлемдік статистика көрсеткендей, глобалды өлшемде адамзат үшін басты қиындық стихиялы қатерлерден туып тұр.

Мұндай «қауіпті қоғамның» қиындықтың әртүрлілігіне, кең масштабпен бірге басты сипаты болып әлеуметтік, экономикалық жүйеміздің төтенше жағдайларға, ішкі және сыртқы қауіптерге сезімталдықтың ұлғайғандығы табылады. Ол қауіпсіздіктің төмен деңгейін көрсетеді, онда шығынның абсолютті масштабы ғана емес, жалпы тұрақты даму үшін апат салдарының ауырлығы мен тереңдігі басты мәнге ие.

Автор жүргізген әлеуметтанулық зерттеу де төтенше жағдайларды басынан өткерген тұрғындарының әртүрлі қауіп-қатерлерден дәл қазіргі уақыттағы қорғалғандық сезімінің деңгейін анықтау мақсат етілді (Abdikerova; Omarova 2014: 56).

Төтенше жағдайлар қауіпі бар аймақты тұратын азаматтар үшін олардың өздерінің қорғалғандығын сезінуі маңызды болып табылады. Респонденттерге «Сіз өзіңізді бүгінгі күні әртүрлі қауіптерден қаншалықты қорғалғанмын деп ойлайсыз?» деген сұрақ берілді. Сұрақ жауаптары төмендегі 1-суретте көрсетілген.

Берілген жауаптардың нәтижесі бойынша, сұралған респонденттердің жартысы қауіптердің барлық түрлері бойынша өздерін толыққанды қорғалғанбыз деп есептемейтіндіктерін көрсетті. Бұл респонденттердің төтенше жағдайлардағы мемлекеттік бақылауға сенімсіздігін және әлеуметтік қорғау саясатының әлсіздігін айқындайды.

Жүргізілген сұраудың нәтижесі көрсеткендей, зерттеу жүргізілген Шығыс Қазақстан облысының тұрғындары, бірінші кезекте өздерін қоршаған ортаның ластануынан қорғалғанбыз деп есептейді – 54,8%. Ескеретін жайт, бұл көрсеткіш «толық қорғалғанмын – 7,1%» және «қорғалған сияқтымын – 47,6%» жауаптарының жиынтық қосындысы болып табылады. Яғни, бұл фактор да экологиялық ортамыздың ластануы климаттық өзгерістерге әкеле жатқандығын адамдардың сезінетіндігін байқатады.

Оған қоса, сұрауға қатысқан тұрғындар жер сілкінісі, дауыл, су тасқыны, лай көшкіні секілді табиғи қауіптерден дәл қазіргі уақытта өздерін белгілі бір деңгейде қорғалғанбыз деп есептейді – 50,8% («толық қорғалғанмын – 4,8%» және «қорғалған сияқтымын – 46%» жауаптарының жиынтық қосындысы).

Шамалас деңгейдегі қорғалғандық сезімі техногенді, яғни кәсіпорындардағы апаттар, катастрофалар секілді қауіп-қатерлерге қатысты қалыптасқан – 50% («толық қорғалғанмын – 0,8%» және «қорғалған сияқтымын – 49,2%» жауаптарының жиынтық қосындысы).

Сұралған респонденттер теракт, әскери әрекеттер, жанжалдар секілді әлеуметтік қауіптерден де өздерін белгілі бір деңгейде қорғалғанбыз деп есептейді – 42,9% («толық қорғалғанмын – 0,8%» және «қорғалған сияқтымын – 42,1%» жауаптарының жиынтық қосындысы).

Сұрауға қатысқан әрбір бесінші тұрғын – өздерін климаттың глобалды өзгерістерімен, қоршаған ортаның нашарлауымен (20,6%) байланысты қауіптерден және табиғи және

биологиялық ресурстардың азаюы (19%) қауіпінен қорғалған емесін деп есептейді.

Шығыс Қазақстан облысы, Тарбағатай ауданы тұрғындарының өздері үшін ең қауіпті деп белгілеген, яғни аталған қауіптердің орын алуынан өзімді «қорғалған деп сезінбеймін» категориялары бойынша респонденттердің демографиялық-әлеуметтік ерекшеліктері бойынша талдау жасалынды.

Әлеуметтанулық сұраудың нәтижесі көрсеткендей, табиғи және биологиялық ресурстардың азаюы кейпіндегі экологиялық өзекті мәселе, алғашқы кезекте әрбір оныншы жас буындағы азаматты 18-28 жас (10,5%), ерлерді (6,1%) мазалайтынын байқатты.

Сонымен қатар, биологиялық және табиғи ресурстардың азаю мәселесі кәсіпкерлердің (33,3%) және денсаулық саласында еңбек етуші мамандардың (21,4%), әрбір оныншы кәсіптік

(колледж, техникумда) білімі бар тұрғындарды (10,5%) мазалайтындығын көруге болады.

Келесі кезекте, аудан тұрғындарын одан да алаңдатушы мәселелердің бірі, яғни климаттың жаһандық деңгейде өзгеруі / қоршаған ортаның деградациясы / планетарлық қауіптер секілді мәселенің мазалауы келесі әлеуметтік топтар арасында таралғандығын көруге болады:

Жоғарыда көрсетілген экологиялық өзгерістермен байланысты қауіптердің орын алуынан өздерін мүлдем қорғалмағанбыз деп есептеуші азаматтар: 40-50 жас аралығындағы респонденттер (32,3%) мен ер адамдар (22,4%). Айта кететін жайт, әлеуметтік-кәсіптік ерекшеліктері бойынша олар әрбір екінші денсаулық саласының қызметкері (50%) және білім беру саласының маманы (26,7%) болып қызмет етуші жоғары (33,3%) білімі бар респондент болып табылады.

1-сурет – Респонденттің әртүрлі қауіптерден қорғалу деңгейі

Демек, респонденттер алдағы уақытта табиғи апаттардың орын алу мүмкіндігіне байланысты қорқыныш сезімінен еркін болғанымен, олар үшін жалпы әлемдік деңгейдегі климаттық жағдайлардың өзгеруі, жаһандық экологиялық қатерлер мен табиғи ресурстардың азаюы мәселесінің өзекті бола түскендігін бақылауға болады.

Экономикалық жүйенің апаттарға және қатерлерге сезімталдығының өсуі болып әлем-

дегі басым болып отырған индустриалды типтегі қоғамға тән жалпы әлемдік процестерге негізделген глобалды тенденция болып табылады. Халықтың өсуі, мегаполистердің, индустриализацияның өсуі, қарқынды урбанизация, қоғамның бюрократизациялануы – жаңа қауіптер ошағын тудыруда.

Оған өндірісі дамыған және дамушы елдерде орналасқан қауіпті өнеркәсіп өндірісін жатқызуға болады. Табиғи ортаға техногенді

жүктің күшеюі, ортаның ластануы және осымен байланысты глобалды экологиялық өзгерістер табиғи қатерлердің әсерін қиындататын аралас табиғи-техногенді қауіптердің жаңа типтерінің пайда болуына әкелді. Ғасырлар тоғысында бұл қауіптер тұрақты дамуға төтенше жағдайлар тарапынан келетін қауіптің басты типі болып қалды.

Қоғамның әлеуметтік-экономикалық жүйесінің апаттарға және қатерлерге сезімталдық концепциясы төтенше жағдайлар мен қоғам дамуының өзара байланысын түсінуге басты кілт болады. Апаттар мен қатерлерден келетін шығындар генезисі мен ауырлығы ең алдымен қоғамдық-саяси құрылым мен басқару тәсіліне байланысты екендігі белгілі.

Төтенше жағдай туындағанға дейінгі қоғамның апаттар мен қатерлерге сезімталдығы жағдайынан масштабты қайтарымсыз шығын қаупін азайту мүмкіндігі, қайта қалпына келтіру жұмыстарының потенциалы мен тиімділігіне байланысты. Осы тұрғыдан алғанда қоғам жүйелерінің тұрақтылығы мен қатерлі әсерлерге шалдығуы басты мәнге ие болады.

Тұрақты дамуға әсер ететін факторлардағы басты ролді қоғамды әртүрлі қатерлерден қорғауды қамтамасыз ететін білімге, тәжірибеге толы, ұйымдастырушылық, экономикалық және инженерлік жүйелерін игерген «адам факторы» атқарады. Осы саладағы прогрестің әсерінен (қалалар инфрақұрылымын жақсарту, апатты-құтқару қызметтерін дамыту, денсаулық саласын және байланыс құралын жетілдіру) соңғы жылдары, әсіресе, дамыған елдерде табиғи апаттар мен қатерлер құрбандарының санын белгілі деңгейде азайтуға мүмкіндік туды. Адамдардың апаттар туындаған жағдайдағы қорғансыздығын азайту бұл мемлекеттің адам факторын жоғары бағалауымен тікелей байланысты.

Апаттар мен төтенше жағдайларды төмендетудегі тағы бір маңызды ресурс болып «ақша капиталы» табылады. Ол арқылы құрылыс және өндіріс саласына қымбат және қауіпсіз технология қолдануды ғана емес, табиғи және техногенді апаттардан адамдар мен объектілерді сақтандыруды жүзеге асырады. Бұл компоненттің міндеттері елдердің мемлекеттік және халықтың бюджетіне қаржылық жүктемені қысқарту мақсатында апаттардың қауіптілігін азайту бойынша қаржыландыру механизмдерінің тиімді жолдарын жетілдіру табылады. Қазіргі кезеңдегі тиімді тәсіл ретінде шығындарды жабатын сақтандырудың қолжетімді шараларын дамытуды қамтамасыз ету маңызды. Мұндай жағдайда

ауылдық аймақтар, аз қамтылған адамдар тобы үшін негізгі шараларды іздеу мен өндеуге ерекше мән берілуі қажет. Кепілдікпен қамтамасыз етілген және тиімді заңдылықтармен қолдау табатын сақтандыру жүйесі апатты жағдайлардағы қорғансыздықты төмендетуге, кедейшілікті қысқартуға ықпал етеді. Бұл экономикасы дамыған елдерде жақсы байқалса, ал дамушы және кедей елдерде әлі шектеулі. Қазақстан үшін де сақтандыру жүйесі кешенді өзгерістер мен қайта құрылымдауларды, жаңа іс-шараларды жүзеге асыру бойынша іс-әрекеттер жасауды қажет етеді.

Апатты жағдайларда халықтың қорғалуын қамтамасыз етудегі екінші маңызды ресурс – физикалық капитал, оның құрылымына – ақпараттық технологиялар мен құрал-жабдықтар жатады. Олар бір жағынан, қоршаған ортаға салыстырмалы түрде аз жүктеме салады, сондықтан табиғи апаттар мен катастрофаларға қосымша қауіп төндірмейді; екінші жағынан, олардың біраз бөлігі техногенді қауіптерді азайтатын мониторинг құралы ретінде қолданылады. Бұл капиталды жетілдіру ақпарат жүйесін – коммуникациялық құралдардың потенциалын тиімді пайдалануға негізделеді. Қазіргі уақытта техникалық және коммуникативтік желілердің жаһандануы азаматтық қоғамның жаңа формасы ретінде желілік қауымдастықтардың кеңінен дамуына мүмкіндік беруде (Ivahnenco 2009: 151).

«Желілік коммуникациялық азаматтық қоғамның» басты мақсаты – қоғамда орын алып отырған әлеуметтік мәселелерді on-line режимінде виртуалды қарым-қатынас жасау арқылы оперативті түрде шешуге жағдай жасау табылады. Желілік технологиялардың дамуы қоғамда адамдардың ақпарат алмасуына, бірігіп әрекет етуіне, мемлекеттік органдармен байланысқа түсуіне, ашық кеңістікті қалыптастыруға мүмкіндік берді. Бұл мемлекеттік органдармен бұқара халықтың өзара тиімді әрекет етуіне, әсіресе, төтенше жағдайларда бірлесе жұмыс жасауына нәтижелі ықпал етеді.

Сонымен бір уақытта барлық қоғамдық жүйе құрылымдарының іс-әрекеті төтенше жағдайлар дамуының дағдарысты фазасына және туындаған апаттарға қарай әрекет етуге негізделген азаматтық қорғанысқа, экстренді көмекке және т.б. бағытталуы сақталып келеді.

Адам өмір сүру ортасында қауіпті ситуациялардың пайда болуы жағдайында реабилитациялық патронажды іс-әрекеттердің жергілікті жағдайдағы өзгерістерге реабилитациялық іс-шараларды бейімдеу жолымен дамуы, со-

нымен бірге осы кезеңдерде мәдени-тарихи тәжірибені, рухани дәстүрді пайдалану қоғамдық өмірдің моралдық негізін жетілдіруге, халықтың патриоттық сапасын тез және белсенді дамытуға мүмкіндік береді (Омарова; Abdikerova 2016: 1433).

Қазақстанда апаттардан келетін қауіпті азайту бойынша Ұлттық платформа жұмыс жасайды, табиғи және техногенді сипаттағы төтенше жағдайлардың алдын алу және салдарын жоюда, мемлекеттік бақылау жүйесін жақсартудағы басты орган болып табылады. Азаматтардың қауіпсіздігі «Қазақстан 2050» даму стратегиясының негізгі приоритеттерінің бірі болып табылады.

Апатты жағдайлардың қауіпін азайту мемлекеттің басты бағыттары болуы қажет. Бұл апаттарға қарсы тұра алатын тұрақты топтардың, қауымдастықтардың қалыптасуына мүмкіндік береді. Төтенше жағдайларға дайындық пен туындаған кезеңде тиімді әрекет етуде жеке секторлардың, олардың өкілдерімен әріптестікті дамыту қазіргі қоғамда өте маңызды. Сонымен бірге, климаттық өзгерістерге халықтың бейімделуін және қорғалуын қамтамасыз ету мақсатында қосымша зерттеулер жүргізе отырып бірқатар амалдар мен іс-шараларды қарастырудың қажеттілігі туындауда.

Табиғи төтенше жағдайлардағы қорғаныссыздық ең алдымен, адамның өмірлік іс-әрекетімен – инфрақұрылымдағы ғимараттар мен объектілердің орналасуымен, төтенше жағдайларды ерте хабардар ету мен әрекеттерді жоспарлау жүйесінің болуымен, қажетті құқықтық және институционалды базаның құрылуымен және т.б. анықталады. Халықаралық басты принциптер мен ережелерге сәйкес (UNECE, 2009) қауіптерді басқару қорғаныссыздықты төмендетуге негізделген процесс болып саналады, ол төрт қадамнан тұрады: апаттардың алдын алу; апаттардан қорғау; төтенше жағдайларға дайындық және жедел әрекет ету. Сонымен қатар, қоғамның тұрақты дамуы контекстінде апаттардан келетін қауіптерді басқару халықтың әртүрлі топтарының өмірлік іс-әрекеттері мен қауіпсіздігін, әлеуметтік қорғалуын қамтамасыз етуді, экожүйенің сақталуын ұзақ мерзімді перспективада қарастырылуы қажет. Мемлекеттік және халықаралық деңгейде кешенді бағдарламалар кедейшілікті азайтуға, климаттық өзгерістерге бейімделу потенциалын дамытуға және апаттар қауіпін төмендетуді негізге алады.

Қазіргі экологиялық дағдарыс уақытында адамдардың өз өміріне, қоршаған ортасына өзіндік

жауапкершілігінің артуын, жалпы қоғамның тұрақты дамуына кепіл болатын өркениеттік сананың қалыптасуын бейнелейді. Т.Л. Крюкова айтуы бойынша адаптациялық мінез-құлық тұлғаның дағдарысты ситуациялардағы белсенді әрекеті жағдайды өзгертуге, оған қабілеттенуге бағытталады (Крукова 2010а: 64). Адамның төтенше жағдайларға бейімделуі жалпы адам организмінің барлық деңгейінде динамикалық трансформациялардың болуымен сипатталады. Яғни, адамның бейімделуі болып жатқан ситуацияларға сәйкес жаңа мінез-құлық стереотиптерін қалыптастырудан көрінеді.

Адамдардың төтенше жағдайларға бейімделуіндегі маңызды процесс ретінде копингтік мінез-құлықты айтуға болады. Ол адамдардың ситуациямен белсенді өзара әрекет етуіне бағытталады және жағдайды өзгертуге немесе жағдайға бейімделуге әкеледі. Копинг-стратегиялар адамдар өміріне және игілігіне қауіп төніп тұрған жағдайда саналы және мақсатты түрде әрекет етуін білдіреді. Адамдардың төтенше жағдайлар кезіндегі бейімделуші копинг-стратегиясына «әлеуметтік байланысқа түсу», «әлеуметтік ынтымақтастықты дамыту», «әлеуметтік қолдау іздеу» (Крукова 2010b: 294) және т.б. жатады, олар өз кезегінде олардың қиын жағдайды шешуіне, әлеуметтік ортадан қандай да бір қолдау алуына бағытталады. Копинг стратегиялар бейімделудің тез және тиімді жүруіне әсер етіп қана қоймай, адамдардың денсаулығын сақтауына да әсер етеді.

Сонымен қатар, бейімделу критерийлеріне адамның әлеуметтік өзін-өзі сезінуі; оның іс-әрекетінің тиімділігі; оның ішкі тұлғалық потенциалын жүзеге асыру деңгейі; ортамен қатынас сипаты жатады. Адамның әлеуметтік өзін-өзі сезінуі әлеуметтік-психологиялық бейімделуінің динамикалық көрсеткіші бола отырып, адамның әлеуметтік мәртебесі, беделі, табысты болуы т.б. сияқты факторлармен анықталатын өзінің әлеуметтік мәртебесіне қанағаттанушылық деңгейін бейнелейді (Abdikerova 2005: 188).

Т. Шибутани көрсеткендей, әрбір тұлға қиындықтарды жеңуге мүмкіндік беретін тәсілдер комбинациясымен сипатталады және бұл тәсілдер бейімделудің формасы ретінде қарастырылуы мүмкін. Организмнің ерекше ситуациялар талаптарына икемделуін сипаттайтын «икемделу» түсінігіне қарағанда, бейімделу тұрақты шешімге жатады, яғни, типтік сипаттағы мәселелерді шешуді жақсы ұйымдастыру амалына қарағанда, икемделуді рет-ретімен орын-

дау жолымен сипатталатын тәсілді білдіреді (Shibutani 1969: 78).

Адамдардың төтенше оқиғаларға бейімделуінде отбасы, отбасылық бірлік пен интеграция маңызды болып саналады. Олардың қорғау жүйесін қалыптастыруға оның басқа адамдармен, әлеуметтік институттармен, материалдық және рухани мәдениет өнімдерімен өзара әрекеті маңызды рөл атқарады. Оған психологиялық, әлеуметтік, медициналық, ақпараттық, заңдық көмек түрлерін алу тәжірибесін жинақтаумен қатар, бейімделу процесін жүзеге асырудың нақты «құралдарымен» қамтамасыз ету кіреді.

Әрбір экологиялық немесе техногендік апат күнделікті өмірдің салты мен ырғағын бұзып қана қоймай, жаңа «ойын ережелерін» жұмылдыру мен оңалтуға бастама болады. Әрбір апат өздігінше қайталанбас сипатқа ие болады. Алайда, төтенше жағдайлардың барлығына ортақ ерекшеліктер, бұл олардың жағымсыз салдарларын жою шаралары, сонымен қатар жеке тұлғалар мен топтарды әлеуметтік-психологиялық оңалтудың, қайтадан қалпына келтірудің бірқатар ұқсас тұстары бар, ал кейбір жағдайларда тіпті осындай оңалтудың жалпы алгоритмі мен әлеуметтік технологиялары бірдей болып келеді.

Мысалы, Жапон қоғамы сан ғасырлар бойы жер сілкінісі мен цунамидің салдарына ұдайы ұшырап отыратын болғандықтан, апатты жағдайлардағы мәдени мінез-құлықтың белгілі бір ережелерін қалыптастырды. Бұл, қиын жағдайларда қорықпау, шыдамдылық көрсету, өзара қолдау көрсету, психологиялық қорқыныштарды жеңу, үрейге бой алдырмау сияқты адамдық қабілеттерді дамыту мен қалыптастыру маңызды екендігі айқын. Әлемдік тәжірибеге сүйенсек, «оқыту, үйрету нәтижесі» жүйесі тұтастай алғанда апатты жағдайларға, оның салдарларына зардап шеккен ел халқын бейімдеу болып табылады. Апат салдары «сырттай», яғни әлемдік сарапшылар арқылы және «іштей», тікелей құрбандар мен еріктілер, құтқару мен оңалту шараларының қатысушылары арқылы анықталады.

Қорытынды

Төтенше және дағдарысты жағдайда әлеуметтік-психологиялық көмек көрсету адамзаттық ынтымақтастық, әділеттілік, психикалық, денсаулық саласындағы қызметтердің қолжетімділігі, адресілік, кәсіби этиканы сақтау, сапалық көмек көрсетудің толық қамтылуын

қамтамасыз етуге негізделеді. Апатты және дағдарыстық жағдайларда адамдарға әлеуметтік-психологиялық қолдау көрсетудің негізгі мақсаты – зақым тигізетін оқиғаларды жеңу, басынан өткерген күйзелісті жағдайды жеңілдету, копинг-стратегиялардың тиімділігін жоғарылату мен олардың тұрақты болуын жақсарту. Бұл зардап шегуші халыққа кез келген теріс әсерді жұмсартуға және болдырмауға жағымды әсер етеді. Төтенше жағдайлардан қорғау және жеңілдетуші іс-шаралар келесідей формада қалыптасуы мүмкін:

1. Төтенше және дағдарыс жағдайынан зардап шегуші адамдардың барлығына жарақаттық күйзелістерін жеңуге көмек көрсету;

2. Зардап шеккен адамдарға кәсіби қызметтің қолжетімді болуын қамтамасыз ету;

3. Апатты жағдайлардағы адамдарға қолдау көрсету мақсатында жасақталған қауымдастық жетекшілеріне кеңес беру қызметтерін ұсыну;

4. Қиын жағдайларға тап болған халыққа төтенше жағдайлардың әр түрлі кезеңдерінде өздерінің жан сақтау стратегияларын жақсартуға көмектесу;

5. Апаттардың зақымдаушы салдарын, атап айтқанда, халықтың әлеуметтік-психологиялық ахуалына теріс әсерлерін азайту.

Қорғаныссыздық фактісінің артуы бірнеше бағытта кешенді іс-шаралар қабылдауды талап етеді. Әлеуметтік сипаттағы әрекеттер әдетте қандай бір болып өткен оқиғалардың салдарын жоюға, қиындықтарды жеңілдетуге, қоршаған орта өзгерісінің әсерін төмендетуге бағытталады, бірақ потенциалды дағдарысты дамудың негізгі қозғаушы факторларын түзетуге негізделген іс-шараларды жүзеге асырудың тиімділігінің жоғары болатынына назар аударылмайды. Қоғамға қауіп төндіретін қауіпті құбылыстар көп жағдайда ақырындап дамығандықтан, оған қоғам тарапынан көңіл бөлінбейді. Ұйымдар мен донор елдер жаппай ашаршылыққа, адамдар шығынына алып келетін – су тасқыны, жер сілкінісі, техногенді сипаттағы және т.б. ірі стихиялы апаттар болып өткеннен кейін ғана көмек көрсетуге ұмтылады. Превентивті шараларды қаржыландыруға көбісі келіспейді. Соған қарамастан экономикалық көзқарас бойынша осы шаралар эффективті болып саналады, сондықтан оларға басты рөл берілуі қажет.

Сондай-ақ, экологиялық қорғаныссыздық деңгейін және олардың әртүрлі әлеуметтік топтар үшін өзгеріс тенденцияларын жүйелі бағалау да маңызды. Мұндай ақпараттар қорғаныссыздықты төмендетуге және атқаруға қажетті әрекеттердің

нәтижелілігін бағалауға арналған арнайы іс-шараларды жасауға негіз бола алады. Мемлекет үшін қоршаған орта өзгерістеріне байланысты туындайтын қауіптерді бағалау бойынша ақпараттар және осы қауіптердің территориялық бөлінуін көрсететін карталарды жаңартып отыру басты міндеттердің бірі болуы керек. Бұл жағдайда үдемелі қауіпті құбылыстарға ерекше назар аудару қажет.

Қауіпті апатты алған аймақтардағы халықтың әлеуметтік қорғалуы мен климаттық өзгерістерге сезімталдылығын тұрақты түрде зерттеп отыру социумдағы қалыптасқан жағдайды, түрлі аймақтардағы және жалпы елдегі әлеуметтік тұрақтылықты, сонымен қатар индивидтің, топтың, социумның жай-күйін сипаттайтын көрсеткіш ретіндегі маңыздылығын дәлелдейді. Осыған орай қазіргі қоғамдағы түрлі апаттардың шығу себептері мен олардың адам өміріне, социумның ішкі жағдайына тигізетін салдарларын әлеуметтанулық тұрғыдан зерттеу түрлі топтардың көңіл-күйін ғана емес, сонымен

қатар, жалпы ел халқының жағдайын кешенді түрде зерделеуге толық мүмкіндік береді.

Қолданбалы социологиялық зерттеулердің көмегіне сүйене отырып, апат аймақтарындағы жергілікті халықтың өзгерістерге қорғансыздығына баса назар аудару түрлі әлеуметтік топтардың өмірлік стратегияларын, биологиялық және әлеуметтік потенциалын ортақ мақсаттарға жетуге жұмылдыруға, жалпы қоғам деңгейінде ынтымақтастықты қалыптастыруға қызмет етеді. Осыған орай Қазақстанның түрлі аймақтарында орын алып отырған төтенше жағдайлар халықтың әлеуметтік мінез-құлқының белгілі бір деңгейде пассивті болуын көрсетіп отыр. Яғни, апат аймақтарындағы жергілікті халық қандай мәселенің болмасын дұрыс шешілуі үшін, бірінші кезекте, өздерінің мүдделі болуы қажеттілігін сезінулері тиіс. Бұл үшін әрбір адамның қоғамға тиімді интеграция жасауына, белсенді бейімделуіне, өзара ынтымақтастығын сақтауға бағыттайтын стратегияларын қалыптастыру керек.

Әдебиеттер

1. Abdikerova G.O., Omarova A.T. Social problem of modern landscapes // Material of international conference "Science: Integrating theory and practice". – Bozeman: ISET, 2014. – P. 10-13.
2. Adger N.W. Vulnerability // *Global Environmental Change*. – Vol. 16. – 2006. – P. 268-281.
3. Antwi-Agyei Ph., Dougill A.J., Fraser E.G., Stringer L.C. Characterising the nature of household vulnerability to climate variability: empirical evidence from two regions of Ghana // *Environmental Development Sustainable*. – Vol. 15. 2013. – P. 903-926.
4. Bankoff G., Frerks G., Hillhorst D. *Mapping Vulnerability: Disasters, Development, and People*, Earthscan, London, 2003. – 256 p.
5. Beck U. Emancipatory Catastrophism: What does it mean to Climate Change and Risk Society? // *Current Sociology*. – №63(1). – 2015. – P. 75-88.
6. Birkmann J. Risk and vulnerability indicators at different scales: Applicability, usefulness and policy implications // *Environmental Hazards*. – №7(1). – 2007. – P. 20-31.
7. Carpenter S.R., Walke B.H., Anderies J.M., Abel N. (2001) From metaphor to measurement: resilience of what to what? *Ecosystems*, – P.765–781.
8. Hinkel J. (2011) Indicators of vulnerability and adaptive capacity?: Towards a clarification of the science – policy interface // *Global Environmental Change*. – №21(1). – 2011. – P. 198–208.
9. IPCC Managing the Risks of Extreme Events and Disasters to Advance Climate Change Adaptation. A Special Report of Working Groups I and II of the Intergovernmental Panel on Climate Change, Cambridge University Press, Cambridge, UK, and New York, NY, USA. - 2012. - 582 pp.
10. IPCC Third Assessment Report - Climate Change 2001. Working Group I: The Scientific Basis. Summary for Policy Makers. Geneva, World Meteorological Organization and United Nations Environment Programme, 2001.
11. Leichenko R.M., O'Brien K.L. *Environmental Change and Globalization: Double Exposures*. Oxford University Press, New York, NY, 2008. – 192 pp.
12. Munich Re (2013) *Geo Risks Research*, NatCatSERVICE, Münchener Rückversicherungs-Gesellschaft.
13. Miller F., Osbahr H., Boyd E., Thomalla F., Bharwani S., Ziervogel G., et al. Resilience and vulnerability: Complementary or conflicting concepts // *Ecology and Society*. – №15(3). 2010. – P. 11-15.
14. Omarova A.; Abdikerova G. The social consequences of natural and man-made emergency: the regional aspect // *International Journal of Environmental and Science Education*. –V.11 Iss. 7, 2016. – P. 1433-1442.
15. Pelling M. *The vulnerability of cities: natural disasters and social resilience*. London; Sterling, VA: Earthscan Publications, 2003. – 212 p.
16. Shepherd A., Mitchell T., Lewis K., Lenhardt A. Jones L., Scott L and Muir-Wood R. *The geography of poverty, disasters and climate extremes in 2030*. ODI, Met Ofccie, RMS Publication, 2013.

17. Updated and Expanded Terminology of Disaster Reduction: First Draft Compilation (2001) Doc., Inter-Agency Task Force on Disaster Reduction, Third Meeting of the Task Force, Geneva, 3-4 May 2001
18. Villagrán de Leon, J. C. Managing the Risks of Extreme Events and Disasters to Advance Climate Change Adaptation: Special Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change Cambridge University Press, 2012. – 582 p.
19. Абдикерова Г.О., Омарова А.Т. Төтенше жағдайлар және олардың халықтың әлеуметтік көңіл-күйіне әсері // Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия психологии и социологии. – №4(51). – 2014. – С.56-96.
20. Абдикерова Г.О. Критерии цивилизованности общества в новых моделях социализации личности. Цивилизация человечества // Материалы международной научной конференции. – Алматы, 2005. – С. 188-194.
21. Иващенко Е.Н. Аутопойезис информационных объектов // Информационное общество. – №1. – 2009. – С. 151-171.
22. Крюкова Т.Л. Методы изучения совладающего поведения: три копинг - шкалы. – Кострома: КГУ им. Н.А. Некрасова. – Авантитул, 2010. – 64 с.
23. Крюкова (2010) Т.Л. Психология совладающего поведения в разные периоды жизни. – Кострома: КГУ им. Н. А. Некрасова, – 294 с.
24. Обзорно – аналитическая информация о выявленных тенденциях развития чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера, происшедших на территории Республики Казахстан за 2015 год // <http://emer.gov.kz>. 29.10.2016.
25. Осипов В. И. Природные катастрофы в центре внимания ученых//Вестник Российской академии наук. – Т. 65. № 6. – 1995. – С. 483-495.
26. Профирьев Б.Н. Экономические аспекты защиты населения и территорий от природных бедствий // Экономика гражданской защиты. –Т.1. №1(1). – 2011. – С.19-26.
27. Шибутани Т. Социальная психология. – М.: Прогресс, 1969. – С.78.

References

1. Abdikerova, G.O., Omarova, A.T. (2014) Social problem of modern landscapes // Material of international conference “Science: Integrating theory and practice”. – Bozeman: ISET. 10-13.
2. Adger, N.W. (2006) Vulnerability // Global Environmental Change. Vol. 16:268-281.
3. Antwi-Agyei, Ph., Dougill, A.J., Fraser, E.G., Stringer, L.C. (2013) Characterising the nature of household vulnerability to climate variability: empirical evidence from two regions of Ghana // Environmental Development Sustainable. - Vol. 15: 903-926.
4. Bankoff, G., Frerks, G., Hillhorst, D. (2003) Mapping Vulnerability: Disasters, Development, and People, Earthscan, London.
5. Beck, U. (2015) Emancipatory Catastrophism: What does it mean to Climate Change and Risk Society? Current Sociology. №63(1):75-88.
6. Birkmann, J. (2007) Risk and vulnerability indicators at different scales: Applicability, usefulness and policy implications. Environmental Hazards. -№7(1):20-31.
7. Carpenter, S.R., Walke, B.H., Anderies, J.M., Abel, N. (2001) From metaphor to measurement: resilience of what to what? Ecosystems, 765–781.
8. Hinkel, J. (2011) Indicators of vulnerability and adaptive capacity’: Towards a clarification of the science – policy interface. Global Environmental Change. №21(1):198-208.
9. IPCC (2012) Managing the Risks of Extreme Events and Disasters to Advance Climate Change Adaptation. A Special Report of Working Groups I and II of the Intergovernmental Panel on Climate Change, Cambridge University Press, Cambridge, UK, and New York, NY, USA.
10. IPCC (2001) Third Assessment Report - Climate Change 2001. Working Group I: The Scientific Basis. Summary for Policy Makers. Geneva, World Meteorological Organization and United Nations Environment Programme
11. Leichenko, R.M., O’Brien, K.L. (2008) Environmental Change and Globalization: Double Exposures. Oxford University Press, New York, NY.
12. Munich, R. (2013) Geo Risks Research, NatCatSERVICE, Münchener Rückversicherungs-Gesellschaft.
13. Miller, F., Osbahr, H., Boyd, E., Thomalla, F., Bharwani, S., Ziervogel, G., et al. (2010) Resilience and vulnerability: Complementary or conflicting concepts // Ecology and Society. 15(3):11-15.
14. Omarova, A.; Abdikerova, G. (2016) The social consequences of natural and man-made emergency: the regional aspect. International Journal of Environmental and Science Education. –V.11 Iss. 7, P. 1433-1442.
15. Pelling, M. (2003). The vulnerability of cities: natural disasters and social resilience. London; Sterling, VA : Earthscan Publications.
16. Shepherd, A., Mitchell, T., Lewis, K., Lenhardt, A. Jones, L., Scott, L and Muir-Wood, R. (2013) The geography of poverty, disasters and climate extremes in 2030. ODI, Met Office, RMS Publication
17. Updated and Expanded Terminology of Disaster Reduction: First Draft Compilation (2001) Doc., Inter-Agency Task Force on Disaster Reduction, Third Meeting of the Task Force, Geneva, 3-4 May 2001
18. Villagrán de Leon, J. C. (2012). Managing the Risks of Extreme Events and Disasters to Advance Climate Change Adaptation: Special Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change Cambridge University Press.
19. Abdikerova, G.O., Omarova, A.T. (2014) Totenshe zhağdaylar zhane olardyn khalyktyñ aleumettik köñil-kyyine aseri [Disasters and their influence to the social well-being of population]// KazNU Bulletin. №4 (51):56-96.
20. Abdikerova, G.O. (2005) Kriterii tsivilizovannosti obshchestva v novykh modelyakh sotsializatsii lichnosti. Tsivilizatsiya chelovechestva. [Criteria of the civilization of society in the new models of socialization of the individual. Civilization of mankind] International scientific conference. – Almaty. 188-194

21. Ivakhnenko, Ye.N. (2009) Autopoyeyezis informatsionnykh ob»yektov [Autopoiesis of information objects] Informational society 1:151-171.
22. Kryukova, T.L. (2010) Metody izucheniya sovladayushchego povedeniya: tri koping - shkaly. - Kostroma: KGU im. N.A. Nekrasova - Avantitul, - 64p.
23. Kryukova (2010) T.L. Psikhologiya sovladayushchego povedeniya v raznyye periody zhizni [Methods for studying coping behavior: three copy-scales.]. - Kostroma: KGU N. A. Nekrasov.
24. Survey and analytical information on identified trends in the development of emergency situations of natural and man-made nature that occurred on the territory of the Republic of Kazakhstan in 2015 // <http://emer.gov.kz>. 29.10.2016.
25. Osipov, V. I. (1995) Prirodnyye katastrofy v tsentre vnimaniya uchenykh [Natural catastrophes in the center of attention of scientists]. Bulletin of RAS. Vol. 65(6): 483-495.
26. Profir'yev, B.N. (2011) Ekonomicheskiye aspekty zashchity naseleniya i territoriy ot prirodnykh bedstviy [Economic aspects of protecting the population and territories from natural disasters] Economy of Civil Defense. Vol.1. 1. (1):19-26.
27. Shibutani T. (1999) Sotsial'naya psikhologiya [Social psychology]. - M.: Progress.